

A close-up, profile view of a man with long, wavy grey hair and a full grey beard. He is wearing black-rimmed glasses and a light-colored shirt. The background is a soft-focus green, suggesting an outdoor setting. A large, semi-transparent white circle is overlaid on the image, containing the text.

**Albert de Vries en
Geert-Jan van der Burgt**

KAMAGURKA

Verbeeldend verbinden

**Zo denken en werken boeren
Een verkennende studie
met biodynamische boeren**

**Een project van de
Biodynamische**

 Vereniging

Uitgave: Biodynamische Vereniging, 2024, versie 1.2

Ontwerp: Fingerprint, Gerda Peters

Foto cover: Shutterstock

De foto's in deze studie zijn gemaakt door de auteurs en de boeren.

Het boekje is gratis te downloaden.

Deze verkennende studie is financieel mogelijk gemaakt door bijdragen van de Triodosfoundation, de IONA-Stichting en het Willy Schilthuisfonds.

Dit boekje is gelicenseerd onder een Creative Commons 4.0-licentie. Wanneer je gebruik wilt maken van dit werk, hanteer dan de volgende naamsvermelding: 'Albert de Vries & Geert-Jan van der Burgt, Verbeeldend verbinden (2024), CC-BY-NC-SA 4.0 gelicenseerd.' De volledige licentie-tekst is te lezen op: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>. Een uitzondering op deze licentie zijn de twee cartoons van Kamagurka. Daarvoor zijn bij overname, in welke vorm dan ook, auteursrechten verschuldigd: © 2024 Kamagurka/ComicHouse.nl

Voorwoord	4
1. De kern	6
2. Stap voor stap ontwikkelen	9
2.1 Ter introductie drie voorbeelden	11
2.2 De vaardigheden die door de boeren ingezet worden	16
3. Uithouden niets te doen	17
4. Verbeelden	21
4.1 Enkele voorbeelden	23
4.2 De kracht van het beeld	27
5. Verbinden	28
5.1 Enkele voorbeelden	29
5.2 Verbondenheid	32
6. Uitspraken van boeren over de essentie van biodynamisch werken	33
6.1 Terughouden, verbeelden, verbinden	34
6.2 Soms is er geen gesprek	35
7. Voorstellen voor het opleiden tot (biodynamisch) boer	36
7.1 Situationeel, intuïtief handelen	37
7.2 Het juiste moment pakken	41
7.3 Verbeelden	42
7.4 Verbinden	45
8. Hoe communiceer je biodynamische landbouw?	47
9. Verantwoording	50
9.1 Aanleiding	51
9.2 Literatuur	51
9.3 Selectie van deelnemers	52
9.4 De gevolgde methodiek	53
9.5 De veldbijeenkomsten	55
9.6 Verslag	56
9.7 Vervolg	56
9.8 De deelnemende boeren, boerinnen en onderzoekers	57
Noten	59

Voorwoord

“Weet je deel van een groter geheel”

Motto Biodynamische Vereniging

Deze publicatie is ontstaan vanuit een vraag die leeft binnen het bestuur van de Biodynamische Vereniging. Op vraag van boeren zijn door Rudolf Steiner 100 jaar geleden een serie inspirerende voordrachten gehouden, die uitgewerkt zijn in wat nu de ‘Landbouwcursus’ wordt genoemd ¹. In deze Landbouwcursus worden veel verschillende aanwijzingen gegeven over hoe er naar een boerenbedrijf en haar levende wezens gekeken kan worden. Het bijzondere dat mij opvalt is dat de samenhang van landschap, bodem, planten, dieren, mensen en kosmos beschreven wordt en wat je op het boerenbedrijf kunt doen vanuit een bewustzijn van die samenhang. Een mens- en natuur-inclusieve landbouw. Maar hoe ziet dat er concreet uit? En is dat over te dragen aan anderen?

In de Landbouwcursus staat een bijzondere passage over de mediterende boer. De mediterende of mijmerende boer die over zijn weilanden en door het landschap loopt, naar zijn dieren en planten luistert en kijkt en “weet” waar er iets nodig is. Hoe deze aandacht, wijsheid en presentie verschijnt wordt in deze publicatie beschreven. Het is een andere wereld dan het meten en wegen en rekenen; het brengt een andere kwaliteit naar voren, een levenskwaliteit. Een kwaliteit waarin de boer met zijn bedrijf en met alle levende wezens die hem omringen verbonden is. Vanuit deze verbinding ontwikkelt de boer intuïtie. Denkend en voelend en met tegenwoordigheid van geest in zijn handelen wordt de aarde met eerbied en liefde benaderd en verzorgd.

Het is verheugend voor ieder die hart heeft voor de aarde en de zorg daarvoor dat Albert de Vries en Geert-Jan van der Burgt deze kwaliteit samen met boeren onderzocht en beschreven hebben.

April 2024,

Astrid van Zon

Voorzitter bestuur Biodynamische Vereniging

1. De kern

Op dit moment is er een duidelijke noodzaak voor een transitie naar een duurzamere landbouw. Nu wordt zo'n transitie al honderd jaar vanuit de biodynamische landbouw concreet vormgegeven. Het zou vanzelfsprekend moeten zijn, dat vanuit de biodynamische landbouw bijgedragen kan worden aan een algemene transitie. Tot nu toe is er echter vooral interesse voor de kennis van biodynamische boeren. Maar in de biodynamische landbouw speelt een ander aspect minstens een even grote rol, namelijk hoe je als boer met die kennis omgaat, hoe je die in jouw situatie inzet en hoe je zelf nieuwe kennis creëert. Deze verkennende studie gaat dus juist niet over *wat* biodynamische boeren doen. Het was onze opdracht om zichtbaar te maken *hoe* biodynamische boeren denken en werken. "Je moet het ervaren." en "Je moet het doen." zijn veel gehoorde uitspraken. Het is blijkbaar geen eenvoudige zaak het hoe over te dragen. Wij hebben meegekeken met enkele biodynamische boeren, meegekeken naar de resultaten van hun werk, meegekeken naar waar zij enthousiast over zijn. Met het volgende als resultaat:

Boeren werken stap voor stap aan ontwikkeling. Boeren gebruiken daarbij beelden: voorbeelden, toekomstbeelden over hoe het eruit moet gaan zien, beelden van het geheel. Boeren verwachten hoe het weer gaat worden, wat het gewas gaat doen, wanneer het kalf komt. Ze kunnen terughouden en vaart maken, waar nodig. Zo zijn boeren verbonden met de grond, met het vee, met de gewassen, met klanten, hun burens, het dorp, de leveranciers. Wat hier algemeen voor boeren geldt, geldt voor heel veel beroepen. Het is kennelijk algemeen menselijk.

In de biodynamische landbouw treden al deze algemene boerenvaardigheden meer op de voorgrond. Het idee 'bedrijfsindividualiteit' inspireert de boeren nog sterker het unieke van hun bedrijf serieus te nemen. Ze kunnen ook niet anders, want ze kiezen ervoor om geen kunstmest en bestrijdingsmiddelen, waarmee de verschillen tussen bedrijven afgevlakt worden, te gebruiken. Ze kiezen ervoor om hun handelen niet door getallen te laten bepalen, waardoor bedrijfsverschillen ook verdwijnen, maar door beelden. Er is een besef aanwezig dat het wezenlijk is wat je als boer doet en dat je te maken hebt met het wezenlijke van bodem, dier, plant en bedrijf. De boeren laten zich minder bepalen door experts, maar inspireren elkaar, elk in zijn en haar eigen individuele zoektocht. Biodynamisch boeren betreft dus niet alleen een

landbouwkundig vraagstuk, maar is tegelijk een sociaal experiment.

Een gevolg van biodynamisch boeren is dat er bij elke boer een veel groter beroep gedaan wordt op aanvoelen wanneer je je moet terughouden, op verbeeldende en verbindende vaardigheden en op het denken in ontwikkeling. Dit kun je situationeel, intuïtief, handelen noemen. Daarover wordt echter slechts per uitzondering gecommuniceerd en dan nog vaak vanuit een beredering achteraf. Door eenieders zoektocht met elkaar te delen kan er op een horizontale manier vorm gegeven worden aan verdere ontwikkeling.

Uit de beschrijving van de denk- en werkwijze van boeren volgt een aanzet tot hoe je de benodigde vaardigheden kunt aanleren. Wij zien dat biodynamische boeren daarin een actieve rol kunnen spelen.

2. Stap voor stap ontwikkelen

BERT BOERT

2.1 Ter introductie drie voorbeelden

Onze gesprekken met de boeren hadden een open karakter. Dat wil zeggen, dat wij in alles geïnteresseerd waren waar zij enthousiast over waren. We vertelden de boeren, dat we op zoek waren naar hun denk- en werkwijze. Ook dat we verwachtten dat we die op het spoor zouden komen bij een rondgang over het bedrijf. Wij waren echter niet blanco. We hadden wel degelijk onze ervaringen met en voorstellingen over hoe boeren vakkundig werken en welke vaardigheden ze daarbij inzetten. Tegelijk waren we geïnteresseerd hoe dat nu, hier, bij deze boeren en met welke variaties dat naar voren zou komen. De boeren vertelden bijvoorbeeld het volgende:

Voorbeeld 1.

Het bezoekerspad in de stal.

Ben van Tilburg, WaddenMax

“We hebben een boerderijwinkel op ons veehouderijbedrijf en verder komen er best vaak mensen bij ons op bezoek die in de stal willen kijken. Ik ben ook trots op mijn koeien en toon ze graag. Die drang werd nog groter toen we onze ligboxenstal met roostervloer gingen verbouwen tot potstal. Ik ben ook trots op die stal.

We konden de roostervloer niet helemaal tot aan de buitenmuur wegslopen. Dat zou te riskant zijn. Ik zag toen opeens de mogelijkheid om van die overblijvende rand betonvloer een bezoekerspad te maken. We moesten die zwevende rand wel ondersteunen aan de binnenkant. Niet vol met beton, dan zou die buitenmuur veel te zwaar worden en wegzakken in de grond. We hebben onder het zwevende deel een betonmuurtje recht naar beneden gemaakt. Het pad is 60 cm breed geworden en loopt aan de binnenkant van de lange buitenmuur.

Toen hebben we nog gebakkeleid van welk materiaal de reling moest worden: staal, hout, een touw? Staal zou voor dit doel te kil zijn, touw zou een te onveilig gevoel kunnen geven. Het zijn nu stalen palen geworden met een houten reling ertussen. Bij het begin van de buitenmuur heb ik een deur in die muur gemaakt, zodat je direct van buiten op het bezoekerspad komt. Onze klanten kunnen nu zelf de koeien bekijken, wanneer ze maar willen, en in een rondleiding kan ik nu vol trots mijn vijfsterrenhotel tonen, waar de koeien heerlijk in het stro liggen en heel veel ruimte hebben.”

Dat de roostervloer niet helemaal tot aan de buitenmuur kon worden weggesloopt, wordt in eerste instantie als een probleem ervaren. Vanuit zijn visie en drive ziet Ben er opeens juist een nieuwe mogelijkheid in: een bezoekerspad. Situationeel, intuïtief realiseert Ben een element dat bij hem en zijn bedrijf hoort en het bedrijf nog unieker maakt.

Voorbeeld 2.

Besluitvorming in een groep.

Jelmer Zandbergen, Veld en Beek

Er is regelmatig een regievergadering waarin beleidsmatige en praktische zaken aan de orde komen. Er is geen harde taakverdeling.

“We zagen allemaal dat er een overdekte machineopslag en mestopslag moest komen, maar een nieuwe loods plaatsen zat er niet zomaar in. Dat leek in eerste instantie een onoplosbaar probleem. We liepen met die wens rond zonder meteen tot een oplossing te willen of moeten komen, en we sparden er meerdere keren over met elkaar. Daardoor begon een oplossingsrichting in beeld te komen: één van de twee sleufsilos is eigenlijk niet meer nodig voor kuilvoer, omdat dat toch vaak in balen geoogst wordt en dus ook elders opgeslagen kan worden. De plek leek nu gevonden, maar hoe konden we die op een eenvoudige en goedkope manier overdekken? We zijn gaan zoeken naar bedrijven die zoiets zouden kunnen maken. We kwamen tot onze verrassing uit bij een bedrijf dat ook al onze boogkas geleverd heeft en heel goed met ons meedenkt. En hop, daar was de oplossing: een boogkas op de sleufsilos”.

De besluitvorming komt als het ware vanzelf, als een intuïtieve handeling, voort uit het met elkaar meedenken met het gedeelde wensbeeld voor ogen.

Voorbeeld 3.

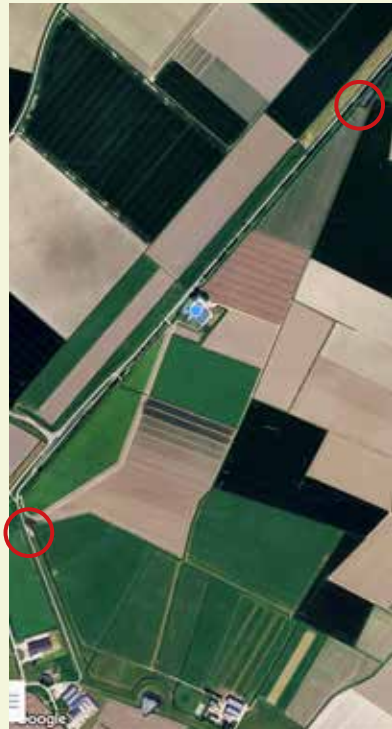
Poelen en biodiversiteit.

Jan Willem Bakker, BakkerBio

“We hebben een aansluitend gangbaar perceel aangekocht. Ons perceel loopt nu door tot aan de weg. De sloot ertussen hebben we dichtgegooid. Daar is beslist biodiversiteit verloren gegaan. Ik had toen het gevoel dat ik iets moest doen, maar ik wist nog niet wat. Maar ik wist wel dat er wat zou gaan gebeuren. We hebben uiteindelijk aan het uiteinde van die dichtgegooide sloot een tweede poel gegraven. Nu ligt aan de twee buitenkanten van het bedrijf elk één poel. Die poelen waren voor mijn gevoel nodig om balans in het bedrijf te brengen of te houden. De biodiversiteit van het perceel zelf is in ieder geval ook al toegenomen door onze bewerkingswijze.”

Hier was de sloot.

*Blaue stip: de boerderij,
rode cirkels: de poelen.*

Poel west, met zicht op de boerderij.

Poel west.

Poel oost.

Zo gaat het er vaak aan toe. De situaties dienen zich aan, je wilt wat, je moet wat en dan doe je iets. Iets wat nog niet eerder zo gedaan is. Je hebt dan vooraf geen voorstellingen van hoe het eruit gaat zien. Je bent in 'gesprek' met het eigen bedrijf, met de situatie. Er zijn geen algemene normen waaraan het moet voldoen. Je neemt als boer de situatie van je bedrijf serieus. In feite neem je het idee 'bedrijfsindividualiteit' serieus. In die ontmoeting met die bedrijfsindividualiteit krijgt het handelen een intuïtief karakter. Het wordt meestal naar anderen niet als intuïtieve handeling gecommuniceerd. Het ging gewoon zo. Soms wordt er achteraf een redenering bedacht en verteld, waardoor het heel logisch lijkt om het zo te doen. En achteraf gezien is het ook heel logisch.

2.2 De vaardigheden die door de boeren ingezet worden

Wat in alle drie de voorbeelden opvalt is, dat de boeren zich een korter of langer moment terughouden. Ze laten zich niet meeslepen in het gebeuren. Ze raken niet in paniek van het (nog) niet weten. Ze blijven sturend, sturend in het ruimte geven aan innerlijke en uiterlijke processen. Ze nemen de tijd. Ze creëren innerlijke ruimte en dat is niet in tegenspraak met dat het dan ook weer opeens snel gedaan en klaar is. Het is een vaardigheid van terughouden, even (nog) niets doen.

De boeren hebben ook beelden van de toekomst. Die zijn eerst nog af-tastend, nog niet zo omlinnend, maar wel met een zoekrichting. In wat er dan stap voor stap gedaan wordt, worden er opeens mogelijkheden gezien en ontstaat er een helder toekomstbeeld. Dat toekomstbeeld omvat een geheel, waarin de details hun plek en betekenis krijgen. Het is een vaardigheid van verbeelden.

Er wordt gewerkt aan de verbinding van de consument met het bedrijf, aan het betrekken van de aannemer met zijn bouwtechnisch probleem met het ideaal van het bedrijf, aan het betrekken van een leverancier van kassen bij een concreet vraagstuk, aan het verbinden van een deelvraag met het grotere geheel. Een effect van verbeelden is, dat er gezocht wordt naar verbinding en dat er verbinding gecreëerd wordt.

De drie genoemde aspecten 'uithouden om niet te weten en (nog) niets te doen, verbeelden en verbinden', worden in de volgende hoofdstukken uitgewerkt.

3. Uithouden niets te doen

Het was voor ons een ontdekking dat boeren vaak niets doen en dat dat 'niets doen' een activiteit is, vanuit betrokkenheid:

Voorbeeld 4.

Herplanten of laten gaan?

Guus van Imhoff, Urtica de Vijfsprong

"De grondaankoop door BD Grondbeheer was inclusief bos. Ik ben dus ook bosbeheerder en landschapsbeheerder geworden."

Een stukje lariksbos is ingestort door de vraatschade van de letterzetter. "Ik heb advies ingewonnen voor de heraanplant, maar ik was niet direct overtuigd dat dat advies precies op onze situatie aansloot." Daarom is er uiteindelijk slechts voor ongeveer de helft nieuw bos volgens het advies aangeplant. Ook volgens advies is er een berkenlaantje aangeplant, vormgegeven met een strakke bocht. Het laantje leidt nergens heen. In de andere helft van het bosje besluit hij niets te doen maar af te wachten en te kijken wat er gebeurt.

Guus wordt geconfronteerd met een onverwachte situatie. Hij onderneemt actie maar is tegelijkertijd terughoudend. Hij laat anderen wel adviseren maar heeft het gevoel dat die adviezen onvoldoende verbinding hebben met de situatie. Daarom doet hij in een deel van het bosje niets.

Handelen betekent: iets doen of juist laten, kiezen. Of, zoals een boer zegt: "Niets doen is ook iets doen". Het is een verschil of je die keuze maakt vanuit een verbinding of vanuit een voorstelling over "hoe het zou moeten zijn". Soms is het zoeken.

Voorbeeld 5.

Wel of niet percelen bewerken?

Jelmer Zandbergen, Veld en Beek

"Onze zandgrond is super droogtegevoelig. We liepen rond met de vraag wat we daaraan zouden kunnen doen. De zandgrond mengen met klei kwam naar voren, maar waar

haal je een flinke hoeveelheid klei vandaan, en hoe werk je het in op het grasland van de huiskavel?" In de buurt bleek een grote hoeveelheid klei afgegraven te worden dus de klei was beschikbaar. Advies over het inwerken leverde op dat mechanisch inwerken nogal eens teleurstellende resultaten geeft, omdat zand en klei niet willen mengen.

De klei is aangevoerd en over een aantal graslandpercelen verspreid. "We laten het inwerken en mengen over aan de regen en aan de wormen. Het ziet er nu heftig uit, maar straks als het gras weer groeit komt het goed. Misschien gaan we dan alleen die paar bulten met klei die er dan nog zijn alsnog verspreiden."

De ondernemers lopen rond met het beeld van een zandgrond die een beetje meer klei-karakter krijgt maar hebben nog geen oplossing. Opeens blijkt er in de buurt klei beschikbaar en wordt die kans gegrepen. Daarna wordt het uitgehouden om niets te doen terwijl de percelen er gemankeerd uitzien, in het vertrouwen dat de natuurlijke processen van neerslag en bodemleven wél gelijkmatig kunnen mengen, wat met een grondbewerking waarschijnlijk niet zou lukken.

Voorbeeld 6.

Wel of niet eggen?

Guus van Imhoff, Urtica de Vijfsprong

"Op de zandgrond hier heb je veel onkruiden in het graan. Tien jaar geleden, toen ik hier begon, egde ik wel vijf keer. Nu laat ik het gewoon gaan. Het gaat goed. Met het eggen maak je weer een nieuw zaai-bed voor het onkruid en je plaagt ook het graan."

"Ik wil wel de voorwaarden scheppen die nodig zijn om niet te hoeven eggen. Dat is onder andere de voorafgaande groenbemester beschouwen en behandelen als een echt gewas, dus ook dat je dat gewas bemest."

Toen Guus begon, net na zijn opleiding en nieuw op dit bedrijf, streefde hij naar een 'schone' graanakker. Hij werkte vanuit een voorstelling: de akker

moet 'schoon' zijn. In de loop der jaren ontstaat er een verbinding en beweegt hij mee met de ontwikkeling van het gewas en de onkruiden. Hij ervaart dat eggen ook nadelen heeft. In het zichzelf terughouden ontstaat er ruimte om breder te kijken. Guus betreft de voorvrucht er bij. Hij stelt nu ook zijn voorstelling ten aanzien van de voorvrucht bij. Hij heeft er vertrouwen in, dat het nu, zonder eggen, goed gaat, en dat is inmiddels gebleken.

In deze drie voorbeelden worden de ondernemers zich bewust van een wens maar ook van een niet-weten hoe dat te realiseren. Er volgt actie, maar in alle drie de gevallen bestaat de actie voor een deel uit niets doen. Niets doen betekent niet dat er niets gebeurt. Niets doen betekent dat de boeren een beeld hebben en willen afwachten hoe de natuurlijke processen kunnen bijdragen aan de gewenste situatie en hun eigen voorstelling te verruimen.

4. Verbeelden

BERT BOERT

4.1 Enkele voorbeelden

Wij werden verrast door de beelden die elke keer weer in de gesprekken met boeren tevoorschijn kwamen. Dat riep bij ons de vragen op: Wat maakt iets tot een beeld? Hoe werken beelden en hoe kun je met beelden werken?

In voorbeeld 3, dat van de poelen (hoofdstuk 2) zie je dat de boer kijkt naar, en zich laat leiden door een beeld van het grotere geheel, in plaats van naar en door een mate van diversiteit, gevat in een getal.

Voorbeeld 7.

Voeranalyses versus beelden van voer en koeien.

Jelmer Zandbergen, Veld en Beek

“Laatst was er iemand van de voerfabriek, die analyses van de kuilvoer had gemaakt en op basis van die cijfers mij voorschrijft hoe en wat ik moet voeren. Zo werk ik niet. Ik kijk naar de koeien, of ze net afgekalfd hebben, of het warm, koud, droog of nat weer is, welke soorten kuilvoer ik beschikbaar heb, voorjaarskuil, najaarskuil, van een droger of van een natter perceel, enz., en vanuit die beelden maak ik keuzes over wat ik voer.

Ik kijk niet sec naar de behoefte van de koeien. Als de koe haar kans kreeg zou ze onbeperkt krachtvoer willen eten. Ik wil zelf iets met de koeien, ik heb een eigen behoefte om ergens naar toe te werken. En natuurlijk wel in verbinding met de koe.

Een stagiair vroeg laatst naar de voederwaarde analyses. Ik beleefde dat ik opzijgeschoven werd. Die cijfers hadden meer autoriteit.”

Een goed rantsoen is voor Jelmer afhankelijk van vele aspecten die een rol spelen, niet alleen de technische voederwaarde uitgedrukt in getallen voor VEM (Voeder-Eenheden Melk), DVE (Darm-Verteerbaar Eiwit) en structuur. Nadruk op de getallen verkleint de binding met en werken vanuit dat geheel. Jelmer vormt zich een omvattend beeld van koe, voer en bedrijf. Dat gebruikt hij voor zijn beslissingen en dat wil hij delen met de stagiair.

Voorbeeld 8.

Compostbereiding.

Pyt Sipma, Timpelsteed

Pyt Sipma: "Deze compostрил is afgedekt met compostdoek en wordt volgens de CMC methode (Controlled Microbial Composting) gemaakt. De medewerker van Wageningen University and Research vroeg hoe lang het gras was dat in de ril verwerkt is. Dat is voor mij geen handige vraag, waarom wil hij dat weten?"

In de CMC methode wordt het materiaal in de eerste twee weken zeer regelmatig machinaal gemengd en direct weer afgedekt met compostdoek. Dit mengen vindt plaats zodra het gemeten CO₂-gehalte in de hoop meer dan 16% is en de temperatuur meer dan 60-65 °C. Er wordt gedurende het proces geen nieuw materiaal bijgevoegd; alleen water als de hoop te droog wordt. De samenstelling van het uitgangsmateriaal is dus sterk bepalend voor de intensiteit van de behandeling. "De CMC compost is in

Rechts: CMC compost.

zes weken klaar, maar het is veel te veel werk. Een BD benadering is: geef het de tijd."

Pyt gaat zelf op een heel andere manier te werk: "Dit is de grote composthoop. Hier gaat allerlei spul op, zonder dat het meteen netjes gemengd wordt. Als ie te heet wordt, 'blus' ik de composthoop. Dat doe ik niet met water, maar door het bijmengen

van ander spul. Als mensen dit zien, vragen ze wel eens: "Komt dit wel goed?" Ja, dit komt goed, uiteindelijk wordt dit een heel mooie compost die de tijd gekregen heeft." Het gaat dan niet om zes weken maar om een paar maanden.

Ik let goed op waar het aangevoerde spul voor de compost vandaan komt. Mijn mannetje weet dat heel goed. Blik wil ik echt niet, maar een beetje plastic is voor mij geen probleem. Dan lopen we bij mooi weer over het land en rapen het plastic op."

Grote composthoop.

Ruim een maand later, na omzetten.

Pyt heeft een beeld van hoe hij compost wil maken. Daarbij gaat het niet over lang of kort gras, en niet over C/N verhoudingen. Hij volgt het proces en grijpt in als hij het nodig acht. Hij volgt geen protocol over netjes gemengd opzetten en temperatuur meten maar kijkt wat er gebeurt, waarbij gaandeweg nieuw compostmateriaal aangevoerd wordt. Het proces krijgt de tijd die het, zonder al te veel ingrijpen, nodig heeft.

Voorbeeld 9.

Een linnen tas aan de man brengen.

Pyt Sipma, Timpelsteed

“We zijn bezig met vlasteelt en het ontwikkelen van producten, die je daarvan kan maken. Kijk, een linnen boodschappentas. Hoeveel denk je dat zo'n tas moet kosten?”

Als zo'n vraag gesteld wordt, dan zal dat wel niet weinig zijn. Ik zeg: “€ 40,-.”

“Nee, € 60,-. Stel je maar voor: Over vijf jaar is de olieproductie volledig op zijn retour en zijn er geen plastic tasjes of shoppers meer. Dan sta je in een winkel en hebt je armen vol gekochte spullen die je mee wil nemen, en dan?” Pyt houdt ondertussen zijn armen zo, alsof ze vol met boodschappen zitten. “Dan wil je best een linnen tas kopen van € 60,- en die tas gaat minstens vier jaar mee.”

Een mooie linnen tas.

En daar sta je dan met je boodschappen!

Het beeld dat door het verhaal van Pyt wordt opgeroepen, maar vooral ook door zijn demonstratie hoe dat eruit ziet in de winkel, werkt direct enthousiasmerend, overtuigend en verbindend. Je zou die tas nu eigenlijk al wel willen kopen. Hoe anders zou dat zijn, wanneer Pyt de droge cijfers had verteld: “De vlas voor zo’n tas kost € 4,-, het ontwerp en maken van de tas € 16,-, met de tussenhandel en de verkoopmarges kom je dan aan de € 60,-.” Dat zou het gevoel oproepen “wat een dure tas, leuk initiatief om zoiets te proberen, maar weinig kans van slagen”.

Voorbeeld 10.

Schaarse boter.

Ben van Tilburg, WaddenMax

“De hoeveelheid boter die we kunnen verkopen is afhankelijk van de hoeveelheid karnemelk. De boter is zeer geliefd. Als we alle pakjes boter in één keer in de winkel leggen is het zo uitverkocht. We willen het niet reguleren via een hoge prijs. We doen het nu door iedere dag een beperkt aantal pakjes neer te leggen: kijk, boter is schaars!”

De ondernemers kiezen voor een beeld in plaats van voor een tekst met uitleg of een technische manier om de boterverkoop te spreiden.

4.2 De kracht van het beeld

We weten allemaal dat beelden direct op het gevoel werken. In de voorbeelden in hoofdstuk 2 en de eerste voorbeelden in dit hoofdstuk (voorbeeld 7 en 8), verschijnt hoe beelden de boeren inspireren. De door de boeren gehanteerde beelden in voorbeeld 9 en 10 werken als inspiratie voor anderen. Wanneer er getallen gepresenteerd worden, dan ga je in het voedertabellenboekje kijken (voorbeeld 7) of in je eigen portemonnee (voorbeeld 9). Je blijft dan van buitenaf kijken in plaats van je in te leven en je te verbinden. Je bent dan minder betrokken bij de concrete zaak die voor je staat.

5. Verbinden

5.1 Enkele voorbeelden

Een derde aspect dat in de gesprekken op diverse manieren naar voren kwam, was verbinden:

Voorbeeld 11.

Vertrouwen.

Jelmer Zandbergen, Veld en Beek

“Alle leden van de consumentenvereniging hebben een sleutel, en daarmee kunnen ze terecht op onze vijf 24/7 zelfbedieningswinkeltjes. Wat afgenomen wordt schrijven de leden op een lijst of tikken het in de Veld en Beek App. Dit gebeurt dus volledig op basis van vertrouwen. Dat werkt: wie vertrouwen schenkt krijgt vertrouwen terug.”

De leden van de consumentenvereniging voelen zich nauw verbonden met de boerderij, beschouwen het als ‘hun’ boerderij met ‘hun’ vee en groenten. Die verbinding wordt wederzijds verzorgd en maakt een verkoopsysteem op basis van vertrouwen mogelijk. Van de leden wordt verwacht dat ze opschrijven wat ze meenemen. Van de boerderij wordt verwacht dat ze betrouwbaar kwalitatief goed voedsel levert en open communiceert.

Voorbeeld 12.

Productieprobleem of gezamenlijk vraagstuk?

Jelmer Zandbergen, Veld en Beek

“Door blauwtong was de productie teruggevallen en konden we niet meer de liters zuivel leveren die besteld waren door de consumentenkring. We verwachtten dat het een kortdurend probleem zou zijn, mede door de aanschaf van twee melkgevende koeien, maar wel uiterst acuut. Na verschillende opties afgewogen te hebben, namen we het besluit om alle flessen net iets minder vol te doen zodat de last door de hele consumentenkring gedragen zou worden. Dit hebben we de leden meegedeeld, en we boden aan dat als iemand hieraan niet mee wilde doen, een seintje voldoende was om de bestelling te annuleren. We hebben veel complimenten gekregen voor deze directe oplossing.”

Het technische probleem van een tekort aan melk wordt verbreed door het te plaatsen binnen de grotere context van Veld en Beek inclusief de daaraan verbonden consumentenvereniging. Bedrijf en consumentenvereniging samen vormen “Veld en Beek”, en vanuit die verbinding komt het idee naar voren om de ‘pijn’ evenredig te verdelen. Door de urgentie was er geen tijd voor consultatie van de consumenten(vereniging) en kon er alleen een mededeling met de in praktijk gebrachte oplossing gestuurd worden, met een noodklep voor consumenten die zich daar niet in konden vinden.

Voorbeeld 13.

Solidaire betaling.

Vivian van der Torren, De Brouwketel

“De tuin, 0,7 ha, is opgezet als zelfoogst-systeem op basis van abonnementen. Er is ruimte voor 130 abonnementen en afgelopen jaar waren er 100 verkocht. Ik bied ruimte voor een solidaire betaling, dus er is geen vaste prijs. Ik kan een minimum inkomen realiseren bij 130 abonnementen en een gemiddelde prijs van € 300 per abonnement. De prijs is gelukt, maar het aantal abonnementen kan nog groeien van 100 naar 130. Tot nu toe is er een abonnement per huishouden, maar ik wil toe naar een abonnement per ‘aandeel consumptie’: dat weerspiegelt de werkelijke afname van producten beter.”

Vivian gaat een binding aan met de abonneerders zonder veel regels op te leggen. De arbeid wordt verdeeld over de boer (teelt) en de leden (oogsten). De betaling is open, en alle abonneerders kunnen zien hoe de gemiddelde richtprijs tot stand komt.

Voorbeeld 14.

Regionaal en bekend.

Ben van Tilburg, WaddenMax

“In de winter zijn we wat krachtvoer betreft maandenlang zelfvoorzienend. Aanvullend komt graan uit Groningen. Uit de buurt en bij voorkeur van iemand die ik ken. Geen krachtvoer uit de mengvoerbak, want dan weet je niet wat ermee gebeurd is.”

“We ruilen grasklaver tegen mest met de proefboerderij: een bekende boerderij, in de buurt, en tot wederzijds voordeel.”

“Naast het eigen stro komt al het andere benodigde stro uit de buurt, maar niet alles is biologisch. Het is leuk werk om het stro zelf op te halen. Dat doe ik dan 's avonds, samen met mijn vrouw.”

Ben streeft naar een hoge mate van zelfvoorziening (“een hobby, een uitdaging”) en kiest er voor om dat wat niet van het eigen bedrijf komt te betrekken van bedrijven waar hij een persoonlijke band mee heeft. Die verbinding brengt rust en vertrouwen: je laat elkaar niet zomaar vallen, en je levert of krijgt goede producten uit de buurt.

Voorbeeld 15.

Meer dan alleen goed voedsel.

Vivian van der Torren, De Brouwketel

“Onze abonneerders komen niet alleen om goed voedsel te oogsten maar ook om adem te halen, om even hier te zijn. Een aantal klanten wil zich juist niet in een groter verband organiseren zoals Herenboeren of Land van Ons, maar waardeert het eigen en open karakter van de Brouwketel.”

De klanten voelen zich aangetrokken tot en verbonden met het bedrijf, juist vanwege de afwezigheid van dwingende regels. Er is een dubbele binding tus-

sen boerderij en afnemers: een formele binding via het abonnement, en een informele binding via de sfeer van de boerderij.

5.2 Verbondenheid

Elke boer is verbonden met en betrokken bij zijn land, zijn gewassen, zijn vee. Met zelf geteeld krachtvoer of krachtvoer uit de buurt kun je ook verbonden zijn, met krachtvoer uit Zuid-Amerika of Zuid-oost-Azië is dat niet mogelijk. Maar ook verbinding met de consument wordt actief opgezocht en vorm gegeven. In de biodynamische landbouw wordt deze verbondenheid en betrokkenheid zo ver als past bij het eigen bedrijf en de boer gerealiseerd.

6. Uitspraken van boeren over de essentie van biodynamisch werken

6.1 Terughouden, verbeelden, verbinden

In de gesprekken komt regelmatig nog naar voren dat het lastig is om het biodynamische onder woorden te brengen. Er worden gezichtspunten aangeduid:

- “Ga vooral kijken.”
- “Biodynamisch is niet statisch, maar een continu ontwikkelen van de eigenheid van jouw bedrijf en de interactie met de omgeving (land-schap, consumenten, instanties, leveranciers, afnemers). Je stelt jezelf de vraag wat de eigenheid van deze plek is en wat jij gaat doen om die eigenheid verder te ontwikkelen.”
- “Biodynamisch is luisteren naar wat wil worden. Laat het onderbewuste zijn werk doen, maar niet passief.”
- “Biodynamisch is niet zaken weglaten, zoals kunstmest, maar vooral ook toevoegen, zoals de diversiteit binnen het bedrijf.”
- “Ga partnerschappen aan.”
- “Verzorg relaties met mens, grond, natuur, vee.”
- “Het is een zorg voor de aarde in directe wisselwerking met zorg voor de mensen.”
- “Na twee jaar vragen stellen over het gebruik van de preparaten kreeg ik in de gaten dat ik geen antwoorden zou krijgen en dat ik zelf aan de slag zou moeten gaan om verder te komen.”
- “Je wilt de dingen goed doen voor de koe, de bodem, de gewassen, de klanten. Met daarbij de kanttekening dat goed zijn voor jezelf nogal eens minder vanzelfsprekend is.”
- “Het gaat om de persoonlijke ontwikkeling en de persoonlijke relatie met alle dingen op en rondom het bedrijf. Dat is dus per definitie uniek en individueel.”
- “De zondag is bij mij meestal vrij van arbeid en ik benut die dag voor een mijmermoment tijdens een rondje over het bedrijf. Doordeweeks komt dat er toch niet van. Zes dagen werk en een dag rust is voor mij een mooi ritme.”
- “Ik vind zo’n moment bij het ophalen van de koeien.”
- “Biodynamische landbouw is spiritualiteit expliciet maken. Spiritualiteit

betekent verantwoordelijkheid nemen. Verantwoordelijkheid nemen voor het kwetsbare.”

In bovenstaande uitspraken komen allerlei varianten van het terughouden, verbeelden en verbinden naar voren. Het unieke van de biodynamische landbouw is, dat deze elementen worden gezien als deel van een wezenlijk gesprek. Het gaat om een ontmoeting tussen wezens. Zelfs het landbouwbedrijf als geheel wordt gezien als een ‘bedrijfsindividualiteit’.

6.2 Soms is er geen gesprek

In de gesprekken van ons met de boeren verschijnt ook het omgekeerde: Daar waar vanuit de Demeter-richtlijnen voorgeschreven wordt bepaalde zaken te doen, wat beleefd wordt als protocol, ontstaat er geen terughouding, verbeelding noch verbinding. Vanuit het voortdurend streven naar gesprek worden juist deze elementen, bijvoorbeeld het volgens de richtlijnen toepassen van de biodynamische preparaten of het hebben van een minimale veebezetting, als storend ervaren. Het opvallende is dat dat veel minder geldt voor de voorschriften waarbij je iets moet laten, zoals het onthoornen van koeien, het gebruik van kunstmest.

7. Voorstellen voor het opleiden tot (biodynamisch) boer

Twee oud-Warmonderhof-studenten, met wie we in het kader van deze verkennende studie ook gesproken hebben, hebben beleefd dat de opleiding tot biodynamisch boer “een zoektocht is naar jezelf als individuele boer.” “Het gaat echt om het individuele.” “Het gaat over het verzorgen van niet-meetbare zaken en dat is een individuele aangelegenheid.” Tegelijk: “Aan het eind van de opleiding had ik nog steeds de essentie van het biodynamische niet te pakken. Het gaat om een levenshouding.” Het is niet makkelijk om concreter te verwoorden wat er in de opleiding gedaan is, dat bijgedragen heeft aan het ontstaan en kunnen beleven van deze stemming. Deze uitspraak is vergelijkbaar met wat enkele boeren in deze studie naar voren brachten: “Je kunt biodynamisch niet in een opleiding leren, dat doe je in de praktijk.” Voor ons is de overdracht kern van deze studie. Deze uitspraken dagen ons dan ook nog meer uit hoe deze overdracht toch vorm kan krijgen. Wat in deze studie naar voren kwam biedt wel degelijk aanknopingspunten. We geven hier een aanzet, die in gesprek met docenten en (oud)studenten van Warmonderhof en elke andere opleiding die hier iets mee wil, nader uitgewerkt kan worden.

We hebben al tijdens deze verkennende studie met de boeren gewerkt aan “opleiding”. We gebruiken hier voorbeelden uit deze ervaring.

7.1 Situationeel, intuïtief handelen

In deze studie hebben we de gesprekken met de boeren in groepjes gevoerd van telkens drie boeren en twee onderzoekers. We hebben de boeren dus niet individueel geïnterviewd. Daarmee hebben we bewust een leerruimte gecreëerd. In gesprek met hun collega's is het voor de boeren noodzakelijk explicieter hun denk- en werkwijze onder woorden te brengen. Uit onze ervaring met deze manier van werken weten we dat gesprekken ‘buiten’ (dat kan ook in de machineschuur zijn) de deelnemers gewekt worden om hun ervaring zichtbaar te maken en niet slechts meningen, opvattingen of ideeën te ventileren.

Om deze manier van werken te verduidelijken geven we hier een voorbeeld uit een heel andere situatie, namelijk vanuit een onderzoeksgroep van boeren in Zwitserland:

Voorbeeld 16.

Ridderzuring².

Walter Weidmann, Zwitserland

“Toen ik in 1995 omschakelde naar biodynamische landbouw was Ridderzuring voor mij één van de grootste problemen. Mijn vader had tientallen jaren de Ridderzuring chemisch bestreden en desondanks was ze nog overal. Ze met de hand uitsteken zag ik mezelf niet doen. De maïs kan op ons bedrijf, met hellingen op 550 m hoogte, pas laat geoogst worden en dan wordt de grond niet meer droog. De bodem wordt bij het oogsten dan door de zware machines sterk verdicht, met als gevolg het jaar daarop heel veel Ridderzuring.”

Ridderzuring is, zo bekeken, een probleem dat bestreden moet worden. In een werkgroep, waaraan Walter deelnam, werd de werkhypothese gehanteerd, dat onkruid een verstoring in het specifieke natuurlijke evenwicht van jouw bedrijf herstelt. Vanuit dat gezichtspunt wordt Ridderzuring opeens interessant. ‘Kan ik leren van hoe de Ridderzuring dat doet? Dan kan ik dat evenwicht misschien zelf herstellen, op een manier die bij mij en mijn bedrijf past?’

In de werkgroep verplaatste men zich in Ridderzuring, om te kunnen ervaren wat Ridderzuring doet. De opgedane ervaring werd door de verschillende mensen verbeeld, met “de discusswerper”, “de fagotspeler” en “de knedende bakker”. De ervaring werd verwoord met respectievelijk: “scheppend verbreden”, “verbredend scheppen” en “vasthoudend verbreden”.

“Los van dit zoekproces was ik al jaren met boeren uit de buurt bezig met het verzorgen van een moerassig natuurgebied vlak bij de boerderij. Om het terrein open te houden moest er jaarlijks een mengsel van riet, moerasgrassen, paardenstaart en munt gemaaid worden. Niemand wilde dat maaisel eigenlijk hebben en het zou als afval afgevoerd en vernietigd moeten worden.

Ik kreeg toen plotseling de intuïtie om dit maaisel op de maïsakker na de oogst uit te spreiden en onder te werken. Aansluitend werd geploegd. Het zag er na afloop verschrikkelijk uit. Het maaisel was zo lang en taai dat de plantenresten overal boven de grond uitstaken. Dat ergerde me. Maar tegelijkertijd klopte het wel met het idee. In het voorjaar daarop werd er een kunstweide ingezaaid. Normaal moeten we twee keer eggen in het voorjaar voor de grond fijn genoeg is om te kunnen zaaien. Nu was één keer genoeg. De grond was los en kruimelig. De Ridderzuring was niet totaal verdwenen, maar de akker was onherkenbaar, zo anders als anders. De kunstweide leverde ook een goede opbrengst op. Ik raak niet meer in paniek van de Ridderzuring.”

Walter houdt vast aan het afvoeren van het maaisel en verbreedt tegelijk de mogelijkheden hoe dat nog anders kan, dan alleen ergens heen wegrijden. Ook bij het onderploegen zelf wordt hij wel gedwongen, nu die eenmaal begonnen was, om vast te houden en deze nieuwe mogelijkheid door te zetten. Zelfs daarna moest hij, tegen de burens die hem uitlachen om zijn ‘woeste’ akker vasthouden aan deze nieuwe mogelijkheid. Hij vond wat hij gedaan had zelf

trouwens ook belachelijk en moest dus vasthouden en de mogelijkheid open houden dat het alsnog goed zou uitpakken. En dat deed het. Walter is zo zelf op meerdere manieren en lagen "*vasthoudend aan het verbreden*". Je kunt zeggen dat hij zelf een beetje als Ridderzuring is gaan doen.

In dit voorbeeld van een praktijk wordt zichtbaar hoe iemand vanuit verbondenheid en verantwoordelijkheid een weg zoekt om met wat zich in zijn situatie voordoet zinvol om te gaan. Daarbij helpt een ander idee over onkruid, dat het namelijk niet een probleem is, dat bestreden moet worden, maar een voorbeeld om van te leren. Zo'n idee gaat uit van verbondenheid en verantwoordelijkheid en versterkt die. Het werkt openend en uitnodigend. Ridderzuring wordt interessant. In die geopende ruimte leidt de verbinding van de boer met zijn bedrijf, met zijn omgeving en met Ridderzuring tot een unieke werkwijze. Het unieke van zijn bedrijf wordt versterkt. Het is een beweging van erbij betrekken, includeren, in plaats van uitsluiten, excluderen.

Toen ik deze boer vroeg of hij, naar aanleiding van het werken met inlevend waarnemen in de werkgroep, intuïtieve handelingen had gehad in het daaropvolgende jaar, was zijn antwoord eerst ontkennend. Toen ik aanhield en hem vroeg wat hij dit jaar anders had gedaan dan voorgaande jaren kwam bovenstaand verhaal tevoorschijn.

In dit voorbeeld van situationeel, intuïtief handelen werken de drie aspecten verbeelden, verbinden en terughouden door elkaar heen. Zoals verbeelden van de kwaliteit van Ridderzuring en van de situatie van het eigen bedrijf. Je verbinden met een idee, een ideaal, namelijk leren van de Ridderzuring. En terughouden, afwachten: "Wordt het ooit wel wat met al die boven de grond uitstekende rietstengels?"

Je kunt deze werkwijze niet rechtstreeks leren. Dat zou in tegenspraak met die begrippen zijn. Je kunt in een opleiding wel werken aan vaardiger worden in de drie genoemde aspecten. En wat je kunt doen, is geïnteresseerd zijn in elkaars intuïtieve handelingen. Meestal dus niet door daar rechtstreeks naar te vragen, maar wel door vragen als:

- Wat heb je afgelopen jaar anders gedaan dan de jaren daarvoor?
- Wat heb je gedaan wat je zelf verrast heeft? ³

7.2 Het juiste moment pakken

In deze studie komt naar voren dat boeren op terreinen waar ze onvoldoende kennis hebben om direct zelf een verwachting te formuleren, experts spreken om op basis van hun advies een eigen verwachting te formuleren. Soms wordt de verwachting bijgesteld door de opgedane ervaring. Zo kun je deze vaardigheid van het terughouden dus leren. Door verwachtingen te hebben, die te formuleren en ervaring op te doen hoe het in de werkelijkheid gaat. Je kunt die vaardigheid je alleen eigen maken door verwachtingen te formuleren. Door met de gewassen mee te bewegen en je daarin te verplaatsen. Dit meebewegen en je verplaatsen in het andere behoort tot de basishouding en -techniek van de biodynamische boer.

Er zijn boeren die gras gaan maaien wanneer hun buurman, die wel het juiste moment aanvoelt, gaat maaien of wanneer hun weerdienst voorschrijft dat het nu het goede moment is. Wil je echter in jouw unieke situatie op het juiste moment handelen dan zul je je vermogen tot timing moeten aanspreken en ontwikkelen.

Bij de grondbewerking in het voorjaar speelt bijvoorbeeld vaak de vraag wanneer te beginnen in verband met de vochtigheid, bewerkbaarheid en berijdbaarheid van de grond. Het is van belang om voor jezelf een beeld te vormen van de bodem en het weer, en op basis daarvan een verwachting te formuleren over hoe de grond er morgen of overmorgen bij zal liggen. Dan kun je je verwachting bijstellen op basis van je nieuwe ervaring.

Je kunt deze vaardigheid ook leren door je verwachtingen ten aanzien van de ontwikkeling van een plant expliciet te maken.

Voorbeeld 17

Onkruid wieden in knolselderij

Albert de Vries, Uilenhof

Bij jonge knolselderijplantjes treedt er bijvoorbeeld een verandering van groeibeweging op van verticaal, in de omhoogstaande bladrozet, naar horizontaal, waarbij de bladeren zich uitspreiden en op de grond gaan liggen. Voor de onkruidbeheersing is het

van belang om op het juiste moment te schoffelen. Nadat de bladeren zich horizontaal gespreid hebben, kun je niet meer tussen de planten schoffelen. Echter, meer dan drie dagen vóór die omslag in groeibeweging gaan schoffelen zou het onkruid de kans geven weer op te schieten, voordat het gewas zich zou sluiten. Je kunt elke dag je verwachting formuleren, wanneer die omslag in groeibeweging zal gaan plaatsvinden. Je kunt het verwachten van die omslag versterken door zo'n plant elke dag te tekenen. Bij het formuleren van zo'n verwachting betrek je natuurlijk ook de meer of mindere groeizaamheid van het weer en de grond erbij.

Zo kun je bij van alles en nog wat je verwachting expliciet maken met de vraag: "Wat verwacht ik dat er gaat gebeuren, wanneer ik nu niets doe?"

7.3 Verbeelden

In de gesprekken bleek dat de ene boer veel makkelijker toegang heeft tot beelden dan de ander. Ook is de manier waarop beelden gehanteerd worden heel verschillend. De één hanteert het beeld juist als beeld van het geheel, de ander meer als voorbeeld of toekomstbeeld. Wij hebben aan het eind van elk gesprek geoefend met verbeelden, namelijk het verbeelden van de ervaring die in en tijdens het gesprek is opgedaan met het bedrijf.

Voorbeeld 18.

De tienkoppige draak.

Pyt Stipma, Timpelsteed

Samen met de drie boeren hebben we ons ingeleefd in dit bedrijf en deze boer.

Op de vraag naar beroepsbeelden antwoordt Ben: 'Mag een dier ook?'

'Nee.'

Even later in het gesprek: 'Ik kom alleen op een dier.'

'Okay, laat maar horen.'

'Ik kom op een tienkoppige draak. Elke kop heeft iets anders: wild, maar ook rustig, scherp, tegendraads, op zijn beloop laten, rommelig, rechtlijnig, lief.'

'Okay, in welk beroep is het kwaliteit om al deze eigenschappen te hebben?'

... stilte ...

'Een acteur?'

'Maar het is wel allemaal echt.'

'Ja, een acteur moet het ook als echt neerzetten op het toneel.'

'Nee, dat is het niet helemaal.'

'Hoe noem je zo iemand die improviseert?'

'Een stand-up comedian.'

'Mooi! En wat doet jouw stand-up comedian?'

'Inspiringend realiseren. Ja, dat klopt helemaal. Zo doet Pyt ook. Ja, nu, hier, ter plekke!'

Een tienkoppige draak lijkt eerst beeld van een monster en roept negatieve associaties op. Door de toelichting blijkt het een verbeelding te zijn van een verscheidenheid aan eigenschappen, die soms wel tegenstrijdig lijken. Met het beroepsbeeld wordt het een eenduidig positief beeld en kan de ervaren wilsinzet verdicht worden tot twee passende werkwoorden.

Op een positieve manier verbeelden bleek te leren te zijn. Door de gevolgde werkwijze van eerst een beroep en dan werkwoorden wordt de interpretatie van de beelden een stuk eenvoudiger gemaakt. Als je iets verbeeldt, dan moet je daarna dat beeld altijd nog interpreteren. "Wat zegt het? Wat spreekt eruit? Wat is de positieve potentie waarmee ik me kan verbinden?" Hier ging het in het beeld dus om de veelzijdigheid, de "tienkoppigheid", en niet om het drakerige. De positieve wilsinzet wordt in een beroepsbeeld vanzelfsprekend zichtbaar en beleefbaar. Daar kun je bij aansluiten. Met de werkwoorden geef je woorden aan jouw ervaring, woorden die bovendien actie aanduiden. Zaakwoorden of hoedanigheidswoorden zetten stil. Werkwoorden zijn zonder vaste voorstelling en kunnen in elke situatie opnieuw geconcretiseerd worden in verbinding met het 'wat' uit die situatie.

Voorbeeld 19.

Kisten stapelen.

Jan Willem Bakker, BakkerBio

Vanuit de karakterisering van het bedrijf komt als handelingsimpuls naar voren: 'richtend improviseren'. Jan Willem vat dat ook op als zijn persoonlijke handelingsimpuls.

"Ik geef vaak opdrachten in de veronderstelling dat die ander dan wel vakkundig zijn eigen weg gaat, improviseert en tegelijk het geheel ziet.

Zo heb ik een medewerker gevraagd om in de schuur de kisten netjes neer te zetten. Dan zie ik opeens dat de kisten allemaal keurig in de hoek gezet zijn, dicht op elkaar. Maar morgen komt er een vrachtauto, die geladen moet worden met een aantal van die kisten en dan is dat niet zo handig dat ze allemaal dicht op elkaar staan en de kisten die nodig zijn juist niet vooraan staan."

Kisten schots en scheef.

Netjes opgeruimd, kisten moeilijk bereikbaar.

Netjes en enkele kisten bereikbaar.

Degene die de kisten keurig in de hoek heeft gezet, heeft zijn eigen beeld gemaakt van wat hij moest doen en zo ziet het er ook na afloop uit. Wanneer Jan Willem het beeld van een nog groter geheel schetst, de vrachtauto die morgen met bepaalde kisten geladen moet worden, kan de werknemer zich naar dat beeld richten en van daaruit zelfstandig werken. Dat is wat Jan Willem graag wil. Door met anderen je toekomstbeelden te delen, wordt het 'richten' concreter en overdraagbaar.

In dit voorbeeld zie je dat iedereen zijn handelen richt vanuit een beeld van een groter geheel en dat dat grotere geheel ook een beeld is. Vanuit verbinding ontstaan beelden en het beeld werkt verbindend. De uitdaging is om het beeld voor de betreffende situatie en taak groot genoeg te maken en elkaar daarbij te helpen.

De twee oud-Warmonderhof-studenten hebben in de tuinbouw als heel opbouwend beleefd hoe voortdurend voorgedaan werd hoe te handelen. Er werden voorbeelden gegeven. Op een werkplek, na de opleiding, hebben ze ook ervaren dat wanneer het voorbeeld dwingend neergezet wordt het juist niet uitnodigt om de eigen weg te gaan. Dan verwordt het voorbeeld tot protocol en werkt niet meer vrijlatend en uitnodigend.

“Als je met beelden werkt, kan het voor iedereen interessant zijn, met of zonder landbouwkennis of -ervaring.”

7.4 Verbinden

De twee oud-Warmonderhof-studenten: “Met de medestudenten deelde je het vuur, je schaafde je aan elkaar. In gesprekken buiten de lessen verwerkten we lesstof en wat boeren en docenten ingebracht hadden. Dat kon op Warmonderhof gebeuren omdat wonen-werken-leren helemaal geïntegreerd zijn in de opleiding.”

Voorbeeld 20.

Hoe krijg je anderen mee?

Ben van Tilburg, WaddenMax

Ben beschrijft zijn frustratie dat het niet lukte om andere mensen mee te krijgen.

“We zouden toch moeten...”

In de gesprekken in deze studie is tevoorschijn gekomen, dat een verbinding optreedt, wanneer je kunt verbeelden. Bij “we” wordt er geen ruimte gegeven voor het vormen van een eigen beeld. De ander kan niet de wereld in kijken en ziet dan ook

geen uitnodigend beeld. De ander is het er misschien wel mee eens, maar ziet geen ruimte om zelf, vanuit een eigen verbinding, in te stappen.

Wanneer je zegt: "Ik ga dit doen, als je wilt kun je mee" zet je een enthousiasmerend beeld neer waar de ander naar kan kijken en in mee kan bewegen.

Voorbeeld 21.

Hoe kom je in verbinding met de opdrachtgever?

Guus van Imhoff, Urtica De Vijfsprong

Guus beschrijft hoe er vanuit een Terrein Beherende Organisatie soms directe opdrachten komen om dat en dat perceel, en wel diezelfde middag te maaien. "Wat kan ik doen, om een verbinding op te bouwen, vanuit die andere kant komt het niet vanzelfsprekend?" Ook hier is het een uitdaging hoe je een beeld kunt neerzetten, want dat blijkt verbindend te kunnen werken. Het werkt niet verbindend door slaafs de opdracht uit te voeren, noch door daartegen in opstand te komen. Iets wat je kunt doen is een beeld van jouw situatie neer te zetten, bijvoorbeeld: "Graag wil ik deze opdracht uitvoeren. Vandaag moeten we ons hooi binnenhalen en daar hebben we alle mankracht bij nodig. Morgenmiddag hebben we gelegenheid om die maaiklus uit te voeren." Zo laat je de ander meekijken in jouw keuken en kan die ander een beeld krijgen.

In een opleiding kun je deze vorm van communicatie in de praktijk van allerlei les- en overlegsituaties oefenen. Overleg wordt tot een enthousiasmerende werkplaats, wanneer medestudenten mee kunnen kijken met elkaars individuele initiatief.

8. Hoe communiceer je biodynamische landbouw?

De vraag van dit hoofdstuk ligt in feite ten grondslag aan deze verkennende studie. Natuurlijk is zij ook voor biodynamische boeren een terugkerend thema. Want wat zeg je op een verjaardag, in het café, in gesprek met de burens als er gevraagd wordt: “Wat is dat nou, biodynamisch boeren?” Tijdens onze gesprekken kwam dan ook naar voren: Wat hebben we aan deze studie voor het beantwoorden van die vraag? Wij, de auteurs, denken dat een open gesprek, zoals wij dat gevoerd en hier beschreven hebben, het beste uitgangspunt is. Daarin is ruimte om te vertellen over je eigen toegang tot biodynamisch. En die eigen toegang is juist kenmerkend. Het kan zijn dat je zegt: “Voor mij betekent biodynamisch altijd vóór het leven kiezen en niet ertegen”, of “gelijkwaardige relaties aangaan, de natuur als partner nemen”, of “proberen het wezen of het wezenlijke te ervaren”. Je vertelt dan hoe jouw innerlijke proces er uit ziet en waaraan dat voor jou zelf waarneembaar wordt. Het gaat in biodynamische landbouw tenslotte om individuele ontwikkeling.

Wij denken dat wanneer je durft te vertellen dat je het soms niet weet, dat er vanuit biodynamisch geen pasklare antwoorden te geven zijn, dat je dan recht doet aan het biodynamische. En dat is zeker moeilijk wanneer er gewoon antwoorden gevraagd worden. Je terughouden in het gesprek is net zo essentieel voor het biodynamische als het is om je terug te houden in het werk zodat er ruimte voor iets nieuws kan ontstaan.

Het gesprek wordt interessant wanneer je de ander mee kunt nemen in het kijken naar een groter geheel en wanneer je vraagt naar verwachtingen. Dan stappen mensen in het gesprek in, maken ze beelden en verbinden ze zich. Bijvoorbeeld “Hoeveel denk je dat deze tas kost?” (voorbeeld 9), of “Hoe lang denk je dat deze berg erover doet om tot compost te worden, die uitgestrooid kan worden?” (voorbeeld 8), of “Hoe lang denk je dat we erover doen om dit veld met bloemkool te planten?”.

Als je een rondleiding geeft kun je aan het einde vragen welk beeld van een beroep of beroepssituatie opgeroepen wordt door hetgeen op het bedrijf beleefd en ervaren is. Aansluitend kun je dan vragen om wat diegene doet in dat beeld te beschrijven met twee werkwoorden en daarmee het bedrijf te karakteriseren (voorbeeld 16 en 18). Je nodigt de ander daarmee uit om iets terug te geven en niet alleen iets te halen. Wanneer je zo samen aan het werk bent wordt het gesprek gelijkwaardiger. Daarna kun je vragen: “Wat heeft je

geraakt?” Wanneer er meer mensen bij betrokken zijn, dan kun je bijvoorbeeld een halve minuut stilte nemen voor bezinning op die vraag en dan ruimte geven om te delen, voor wie wil delen. Je hoeft daar verder niet op in te gaan. Dat maakt beleefbaar hoe individueel mensen zo'n ontmoeting met jou en je bedrijf aangaan en dat dat voor de één iets heel anders kan betekenen dan voor de ander, of dan jij verwacht had.

9. Verantwoording

9.1 Aanleiding

De huidige landbouw staat voor enorme uitdagingen en er moeten grote veranderingen aangepakt worden. De biodynamische beweging, die 100 jaar geleden ontstaan is, vindt dat zij, hoe klein ook, een voorbeeld kan zijn voor die omvorming van de huidige landbouw. Ideeën en inspirerende bedrijven zijn er genoeg en toch wordt niet gezien wat daar in wezen gebeurt. De materiele randvoorwaarden zijn duidelijk beschreven in de voorwaarden voor een Demeter-licentie. Wanneer naast dit 'wat' het 'hoe' meer expliciet gemaakt wordt, dan wordt opleiden makkelijker en kunnen boeren eerder herkennen hoe biodynamisch aansluit bij hoe ze al te werk gaan. De biodynamische beweging kan dan in de volgende 10 jaar een grotere rol vervullen in de maatschappij.

De meeste biodynamische en biologische boeren merken na omschakeling dat ze geleidelijk aan anders tegen zaken aan gaan kijken. Er groeit innerlijk een andere denk- en werkwijze en daarmee een ander wereldbeeld.

Hoe is dan die andere manier van kijken, denken en handelen? Is die overdraagbaar? Is die te leren? Of moet je maar gewoon beginnen en ontstaat het juiste gevoel vanzelf wel in de loop der jaren?

Deze vragen waren aanleiding voor de Vereniging voor Biodynamische Landbouw in Nederland om een verkennende studie te starten over dit onderwerp.

9.2 Literatuur

Voor zover wij na hebben kunnen gaan is er niet eerder een dergelijk onderzoek uitgevoerd in de biodynamische landbouw. Er is in de landbouw in het algemeen wel onderzoek gedaan naar 'indigenous knowledge' en hoe daarbij aan te sluiten. Zie het proefschrift van Albert de Vries ⁴. Van de daarin beschreven technieken voor veldonderzoek bij boeren is hier gebruik gemaakt. Op medisch vlak is er bijvoorbeeld het werk van J.W. Snoek ⁵. Hij beschrijft hoe de ervaren neuroloog intuïtief een diagnose stelt en die achteraf controleert. De opleiding tot neuroloog bestaat echter vooral uit kennisoverdracht

en daarin wordt de intuïtieve vaardigheid niet geleerd. Aan het einde van de vorige eeuw is er vanuit het Louis Bolk Instituut het project: 'De boer als ervaringswetenschapper' uitgevoerd ⁶. Dit project was gericht op hoe landbouwonderzoekers en -voorlichters de boer veel meer als uitgangspunt voor hun begeleiding en onderzoek konden nemen en werd er erkend dat boeren als ondernemer anders naar hun eigen werkelijkheid kijken. Dit centraal stellen van de boer had zijn effect op voorlichters en onderzoekers. Hoe dat kijken van boeren er dan uit ziet werd in dat project echter alleen aangeduid. Later is door Geert-Jan van der Burgt het inlevend waarnemen, dat ook in 'De boer als ervaringswetenschapper' is ingezet, gebruikt als methode om met boeren het gesprek aan te gaan over onkruidbeheersing. ⁷

Aandacht voor hoe verschillend boeren kunnen denken en vanuit welke waardensystemen boeren beslissingen nemen is in vele facetten onderzocht en gepresenteerd door prof. Jan Douwe van der Ploeg ⁸. Het gaat in dat onderzoek meer over vanuit welke beelden boeren werken, dan over hoe ze in beelden denken.

Onlangs zijn er twee onderzoeken gestart, die op hetzelfde vlak liggen. De ene vanuit de Landbouwfederatie van de Freie Hochschule für Geisteswissenschaft am Goetheanum, Dornach, Zwitserland ⁹, de andere vanuit het Louis Bolk Instituut ¹⁰. Van beide waren op het moment van dit schrijven nog geen resultaten bekend.

9.3 Selectie van deelnemers

We zijn op zoek gegaan naar biodynamische boeren die met ons wilden kijken naar de biodynamische methode en te verkennen hoe dat overgedragen kan worden op anderen. De uitnodiging is vanuit de Biodynamische Vereniging verstuurd aan alle ingeschreven beroepsleden. Dat leverde een aantal deelnemers op. Bij de twee aanmeldingen uit Gelderland hebben we actief een derde persoon benaderd uit ons eigen netwerk. Die was meteen bereid mee te doen en bleek de uitnodiging door omstandigheden niet ontvangen te hebben. In wat de groep 'Noord' zou worden hebben we de teler die zich aangemeld had gevraagd of hij collega's wilde uitnodigen, wat twee positieve reacties ople-

verde. Uiteindelijk waren er vijf aanmeldingen, maar door omstandigheden hebben er drie telers meegedraaid in groep 'Noord'.

We hebben besloten per groep (Gelderland, Noord) drie bijeenkomsten te organiseren, telkens op het bedrijf van een andere deelnemer, waarbij we met vijf deelnemers waren: drie boeren en twee onderzoekers.

Binnen deze studie is er één gesprek geweest met twee oud-Warmonderhof-studenten, om een indicatie te krijgen van de overeenkomst en verschillen tussen het werkveld en de opleiding tot biodynamisch boer.

Bij de gesprekken was het op voorhand de bedoeling op een gelijkwaardige basis met elkaar om te gaan: wij, onderzoekers, wisten net zo min waar we uit zouden komen als zij, de boeren. Er waren uiteraard wel verschillende rollen. De gelijkwaardigheid hebben we ook financieel tot uitdrukking gebracht: in de begroting stonden de boeren voor eenzelfde uurtarief ingepland als de onderzoekers.

Na afloop van de drie bijeenkomsten is gezamenlijk besloten dat we nog een afsluitende bijeenkomst zouden hebben (Noord en Gelderland apart). De insteek daarvan was dus anders dan de eerste drie bijeenkomsten. Partners van de boeren waren welkom.

9.4 De gevolgde methodiek

Wij baseren onze werkwijze op de Grounded Theory (voor meer achtergrond en literatuurverwijzingen zie noot 2). In de sociaalwetenschappen is het gebruikelijk om inzichten te ontwikkelen vanuit de verhalen van mensen. De onderzoeker haalt vaak voorkomende begrippen naar voren en kijkt welke andere begrippen met deze kernbegrippen verbonden zijn. De begrippen worden in deze werkwijze dus aan de werkelijkheid ontleend, zoals die door mensen beleefd wordt en in hun verhalen verschijnt. Albert de Vries werkt in zijn proefschrift (noot 2) uit hoe de procedure van de Grounded Theory vereenvoudigd en versneld kan worden door vooral op acties en werkwoorden in de verhalen te letten. Doorgaans wordt de zo ontwikkelde theorie vervolgens getoetst door grotere groepen mensen te enquêteren. De vragen in die enquête zijn gebaseerd op de gevonden kernbegrippen. In deze studie zouden dat de kernbe-

grippen intuïtief handelen, terughouden, verbeelden en verbinden zijn.

Het identificeren van een kernbegrip (verbeelden), het kernbegrip toetsen aan

Voorbeeld 22.

Verbeelding van de eenheid plant, dier en bodem.

Guus van Imhoff, Urtica de Vijfsprong

Voor ons eerste gesprek met een groepje boeren waren we een half uur te vroeg. We raakten direct in gesprek met de boer waarbij we te gast waren. Ons viel op hoe hij enthousiast vertelde over iets dat hij gemaakt had: Hij had namelijk een grote klaverplant uit de akker gehaald en in een glazen pot met grond geplaatst. Hij vertelde hoe hij bovenin een gedroogd bijtje had neergezet. Voor hem was dat een beeld van de eenheid plant, dier en bodem. Even later, toen het groepje compleet was, vertelden wij over deze eerste ervaring en vroegen de anderen naar hun omgaan met beelden en de betekenis die beelden voor hen hadden. Daarover ontstond een gesprek, zie voorbeeld 7, hoofdstuk 4.1.

een grotere groep en verbinden met andere begrippen (verbinden, grotere geheel) kan zo snel gaan.

Een ander element in onze werkwijze is het Actieonderzoek. Onderzoeken en al doende ontwikkelen gaan hier hand in hand. De opdracht om de denk- en werkwijze van biodynamische boeren expliciet te maken ging gepaard met de vraag naar een opleidingscurriculum. In de bijeenkomsten hebben wij dan ook direct zaken uitprobeerd, die in zo'n curriculum zouden kunnen passen.

Tevens is onze werkwijze als participatief te karakteriseren. Niet in de klassiek antropologische zin, waarbij je wel meeleeft met de te onderzoeken leefgemeenschap van mensen, maar ernaar streeft dat je geen invloed hebt op die leefgemeenschap. Onze inzet was om aan te sluiten bij het eigene van deze boeren. Wij leefden ons dus in en verbonden ons met de groep juist doordat we actief meededen en mee vormgaven aan de biodynamische denk- en werkwijze. We waren gericht op het hoe iemand handelt en denkt. We zijn

ons ervan bewust dat er ook andere manieren zijn om naar een landbouwbedrijf te kijken. Een SKAL-controleur bijvoorbeeld heeft een andere opgave. Wij hebben echter het beoordelen en bekritisieren van wat er landbouwkundig gedaan werd, bewust buiten de deur gehouden. De kritische blik zou het verschijnen van de eigen verhalen belemmerd hebben.

9.5 De veldbijeenkomsten

We hebben vooraf vastgesteld dat we op zoek waren naar hoe de biodynamische werkwijze op de bedrijven tot uitdrukking komt, dus niet naar ideeën over de biodynamische werkwijze. We kunnen echter niet een jaar lang met biodynamische boeren meelopen om te achterhalen hoe zij de biodynamische landbouw vorm geven op hun bedrijf. Wel kunnen we de boer, waar we op bezoek zijn, uitnodigen om ons (de andere vier deelnemers) mee te nemen in een rondgang over het bedrijf en zich daarbij te laten leiden door de vraag “waar word je enthousiast van, wat raakt je?”, naar aanleiding van wat er buiten te zien is. We gingen dan ook na aankomst snel naar buiten.

Tijdens de rondgang hielden we ons terug, zeker in de eerste bijeenkomst. In de latere bijeenkomsten hadden we een actievere inbreng, om dingen explicieter te krijgen of om zaken die we eerder of in de andere groep gehoord hadden in te brengen.

De bijeenkomsten werden afgesloten met een gesprek binnen. Daarbij werden via de methode van het inlevend waarnemen en het zoeken naar de positieve handelingsimpuls door alle vijf de deelnemers karakteristieke werkwoorden en een beroepsbeeld geformuleerd, als beeld voor wat hier, op dit bedrijf, gedaan / gewild wordt en waarvan we de resultaten buiten hebben gezien. Het bewust worden van deze kwaliteit middels dit beeld bleek uitnodigend te zijn voor verder handelen.

In groep Noord kwam het voorstel van één van de deelnemende boeren om de partners uit te nodigen bij de laatste bijeenkomst. Naar aanleiding van dit voorstel werd opgemerkt: “Ik heb die verslagen van de bedrijfsbezoeken niet gelezen, maar mijn partner wel”.

9.6 Verslag

Van de gesprekken werden uitgebreid aantekeningen gemaakt, die later werden uitgewerkt. In de uitwerking is ervoor gekozen niet een chronologische weergave te maken maar een clustering op inhoudelijk op elkaar aansluitende punten.

Uit de gesprekken kwam naar voren dat beelden een grote rol spelen in de communicatie over de biodynamische werkwijze. Boeren gaven aan dat ze een verslag met veel tekst niet zouden gaan lezen. Dat bracht ons ertoe na te denken over de verslaggeving. Daar moest verbeelding een rol gaan spelen, als ondersteuning van de boodschap. Dat bracht ons ertoe om contact op te nemen met Kamagurka: tekenaar van cartoons en korte strips. We hebben hem beschrijvingen gestuurd van enkele casussen en daaruit zijn uiteindelijk twee tekeningen voortgekomen die op een ludieke en directe manier de boodschap treffen.

9.7 Vervolg

Wat we in ieder geval kunnen uitwerken in samenwerking met opleidingen is het perspectief dat deze resultaten hebben voor opleiden tot en overdragen van een biodynamische denk- en werkwijze. In zo'n uitwerking zullen we opnieuw fragmenten van de gesprekken met boeren invlechten.

In deze studie zit ook een potentie om de boeren actiever in te schakelen bij opleidingen en dan niet om over het 'wat' van de biodynamische landbouw te vertellen, maar vooral om studenten mee te nemen in hun vaardigheden van het terughouden, verbeelden en verbinden.

We hebben in deze verkennende studie ervaring opgedaan met het werken met een onderzoeksgroep van boeren. In dit geval is de vraagstelling van ons uitgegaan. In een vervolg is er ook de mogelijkheid dat de vraag vanuit het werk van de boeren zelf komt.

9.8 De deelnemende boeren, boerinnen en onderzoekers

Jan Willem en Jacquélien Bakker	www.bakkerbio.nl
Ben en Mieke van Tilburg	www.waddenmax.nl
Pyt en Rika Sipma	www.timpelsteed.nl
Guus van Immhof	www.urticadevijfsprong.nl
Jelmer Zandbergen	www.veldenbeek.nl
Vivian van der Torren	www.tuin.landgoeddebrouwketel.nl

Oud Warmonderhof-studenten: Roos & Arte Tibben. Zij hebben acht jaar geleden hun opleiding op Warmonderhof afgerond. Daarna hebben ze op meerdere bedrijven gewerkt.

Albert de Vries	www.onderzoekineigenwerk.nl
Geert-Jan van der Burgt	gjvanderburgt@gmail.com

Vlnr: Pyt Sipma, Jan Willem Bakker, Albert de Vries en Ben van Tilburg.

Vlnr: Guus van Immhof, Vivian van der Torren, Geert-Jan van der Burgt en Jelmer Zandbergen.

Noten

1. Rudolf Steiner (2017): *Vruchtbare landbouw*. Vrij Geestesleven, Zeist.
2. Albert de Vries (red., 2010): *Biodynamische Landwirtschaft als Kultur der Intuition. Am Beispiel der Regulierung von Blacken*. Verein für biodynamische Landwirtschaft, Schweiz. Albert de Vries (2009): Over de grens kijken. Biologisch-dynamische landbouw als cultuur van de intuïtie Dynamisch Perspectief DP 5.
3. Albert de Vries (2004): *Ervaringsleren cultiveren*. Eburon. In dit proefschrift wordt de intuïtieve handeling benoemd met: 'Gelukte Onverwachte Handeling' (GOH).
4. idem.
5. Jozef Willem Snoek (1989): *Het denken van de neuroloog*. RUG.
6. Ton Baars & Albert de Vries (1999): *De boer als ervaringswetenschapper. Weten uit ervaring*. Elsevier.
7. Geert-Jan van der Burgt (2011): *Onkruid beheren. Inlevend waarnemen als inspiratie*. Louis Bolk Instituut, publicatienummer 2011-033 LbP, 47 p.
8. Jan Douwe van der Ploeg (1987): *De verwetenschappelijking van de landbouwbeoefening*. LUW. D. Roep, JD van der Ploeg, C. Leeuwis (1991): *Zicht op duurzaamheid en continuïteit. Bedrijfsstijlen in de Achterhoek*. LUW. t/m Jan Douwe van der Ploeg (2023): *Gesloten vanwege stikstof*. Noordhoek.
9. Jean-Michel Florin (2024): Auf Wahrnehmung beruhende Intuitionen. Anthroposophie weltweit, nr. 1-2/24, blz. 11.
10. Ilse Geijzendorffler (2023): Projectvoorstel "met BD elan de toekomst in". Louis Bolk Instituut.

De biodynamische landbouw bestaat 100 jaar. Wanneer er toekomstgericht voorbeelden worden getoond, dan is dat vaak een biodynamisch bedrijf. Toch is deze pionierbeweging kleiner dan je zou verwachten. Het bestuur van de Biodynamische Vereniging stelde daarom de vraag: Hoe denken en werken biodynamische boeren en kunnen we zorgen dat biodynamisch beter overdraagbaar wordt? Een biodynamische boer komt tot handelen vanuit een persoonlijke verbinding met de bodem, de plant, het dier, de medemens, al het wezenlijke om hem of haar heen. Dat gebeurt voortdurend, maar vaak impliciet. Deze verkennende studie maakt dat zichtbaar. De persoonlijke, verbindende en intuïtieve aspecten kunnen in een opleidingstraject een plaats krijgen. Inspirerende voorbeelden genoeg!

Ir. Geert-Jan van der Burgt (1959) is zelfstandig landbouwonderzoeker. Hij draagt bij aan een samenhangend inzicht tussen stikstof, humus, bemesting en gewasgroei met het oog op een gezonde en duurzame bodemvruchtbaarheid. Dat is de basis voor een duurzame samenleving.

Dr. Albert de Vries (1955) werkt zelfstandig als coach, trainer, onderzoeksbegeleider en onderzoeker. Met de door hem ontwikkelde werkwijze van Ervarend Leren en Inclusief Coachen beoogt hij het initiatief, de kwaliteit en de unieke inbreng van een ieder te versterken. Het resultaat is een inclusievere samenleving.

